

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՎԱԶԱՆԱԳՐՔԻ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ՈՒ ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

Բանալի բառեր – Աղվանք, կաթողիկոս, գավազանագիրք, վիմագիր, ճշգրտում, աթոռանիստ, հակաթոռ

Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագիրքը, ի տարբերություն Հայոց հայրապետների անվանացանկի, ունի բազմաթիվ թերություններ ու բացթողումներ¹: Դրանց մի մասը շտկվում ու լրացվում է ժամանակի անմիջական դրոշմը կրող վիմական սկզբնաղբյուրների շնորհիվ: Վերջին տարիներս Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքում հիմնականում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների և այլ աղբյուրների հիմամբ որոշակի հավելումներ, ուղղումներ ու ճշգրտումներ կատարել է Մ. Բալայանը²:

Հակոբոս անվամբ կաթողիկոս առհասարակ բացակայում է այդ գավազանագրքից: Մինչդեռ Արցախի Մարտակերտի շրջանի Կոճղոտ գյուղի մոտ գտնվող Ամենափրկիչ վանքի մուտքի կիսակամար ճակատաքարի վրա արձանագրված է, որ «Ի հայրապետութե Տր Յակոբոսայ և յիշխանութե Վախտանգա, որդո Հասանա» կառուցվել է տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին³: Այս անթվակիր արձանագրության ժամանակը որոշում է Ս. Բարխուդարյանը՝ ելակետ ընդունելով Հասանի որդի Վախտանգի հիշատակությունը, որը վախճանվել է 1214 թվականին⁴:

¹ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 43-44, նաև՝ նույնից հանված «Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագիրք» հավելվածը սույն հոդվածի շարադրանքի վերջում: Այսուհետև՝ Հավելված Ա:

² Տե՛ս **Բալայան Մ.**, Հայ աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2008: Մենք Մ. Բալայանի ուղղումներն ու լրացումները՝ աստղանիշերով առանձնացված, ներառում ենք Աղվանից կաթողիկոսների՝ մեր կողմից ներկայացվող ցանկում (տե՛ս Հավելված Բ):

³ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, Արցախ, կազմեց Մ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 91: Այսուհետև՝ Դիվան, պր. V և էջը:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում: Ծարի 1279 թ. արձանագրությունն էլ, որին հղում է Մ. Բալայանը, նույնպես սկսվում է «Ի հայրապետութիւն» բառով (տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 218), և որից հետո հիշատակվող Տեր Աթանասին արցախագետ ուսումնասիրողը երկնտանքով է կաթողիկոս համարում՝ իրավացիորեն պատճառաբանելով, թե հիշյալ ժամանակներում Աղվանից աթոռի գահակալը եղել է Ստեփանոս Դ (1262-1323), ինչը փաստվում է բազմաթիվ օրինակներով (տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 152-153): Բացի այդ, Մ. Բալայանի համար որպես երկրորդ

Հիշյալ ժամանակ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը Հովհաննես Զ Սսեցին էր (1203-1221), հետևապես արձանագրությունում վկայակոչված է Աղվանից հայրապետը: Ուստի դրանից ելնելով՝ Հակոբոս կաթողիկոսին պետք է ներառել Աղվանից քահանայապետների անվանացանկ՝ զետեղելով Ստեփանոս Գ (ըստ գավազանագրքի՝ 1155-1195) և Հովհաննես Զ (ըստ նույնի՝ 1195-1235) հայրապետների միջև: Այդ դեպքում Աղվանից կաթողիկոսների անվանացանկի կամ գավազանագրքի համապատասխան հատվածը կունենա հետևյալ տեսքը. **Ստեփանոս Գ (1155-1214), Հակոբոս (1214), Հովհաննես Զ (1215-1235)**¹: Հակոբոսի գահակալության համար նշում ենք մեկ տարի, քանի որ նա այլ աղբյուրներից մեզ հայտնի չէ:

Ժամանակին Գանձասարի վանքի գավթում եղել է տապանաքար, որի վրա արձանագրված էր. «Այս է տապան Գրիգոր կաթողիկոսին Աղուանից :ՌՃԲ: (1653) թուին»²: Այս Գրիգորի անունը նույնպես բացակայում է Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքից: Նրա անունը որպես՝ Գրիգոր Դ, պետք է գրառվի Միմեոն Գ-ի (1616) և Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675) կաթողիկոսների միջև: Եթե Գրիգորի տապանաքարը գտնվեր ոչ թե Գանձասարի վանքում, այլ մեկ ուրիշ վայրում, ապա կարելի կլիներ կարծել, թե նա եղել է հակաթոռ կաթողիկոս. «XVII դ. կեսից Խաչենի *Երից Մանկանց* վանքում ստեղծվել է հակաթոռ կաթողիկոսություն, ինչը երկփեղկել է»³ Աղվանից աթոռը մինչև XIX դարը:

փաստարկ ծառայում է Մ. Օրմանյանի այն տեսակետը, թե հին ժամանակներում հայրապետ և հայրապետություն գործածվում էին ոչ միայն կաթողիկոս և կաթողիկոսություն իմաստներով, այլև որպես վանահայր (տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, ս. 1971): Այդ՝ վանահոր, բայց ոչ սովորական, այլ եպիսկոպոսի նվիրապետական աստիճան ունեցող թեմակալ առաջնորդ վանահոր պարագայում. հայրապետ բառը դեռևս վաղ միջնադարից, կաթողիկոսից գատ, գործածվել է առավելապես եպիսկոպոս իմաստով: Արդ, հարց է ծագում՝ ինչպե՞ս բնագրերում գանազանել հայրապետի (հայրապետության) կիրառությունը կաթողիկոս (կաթողիկոսություն) և եպիսկոպոս (եպիսկոպոսության) իմաստներով: Ըստ վիմագրերի՝ մեր համեմատական դիտարկման, եթե բնագրում «ի հայրապետություն» բառը նախորդում է բարձրաստիճան իշխանավորին (երբեմն բացառությամբ աշխարհակալ տիրակալների, թագավորների), ապա խոսքը կաթողիկոսի մասին է, իսկ հաջորդելու դեպքում՝ եպիսկոպոսի (տե՛ս օրինակներ՝ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ III, Վայոց ձոր, կազմեց Մ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 123, 144-145, «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IV, Գեղարքունիք, կազմեց Մ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 19, 243, այսուհետև՝ Դիվան, պր. IV և էջը): Հետևապես, թե՛ Տեր Հակոբոսը (1214), թե՛ Տեր Աթանասը (1279) կաթողիկոսներ են, որոնց անունները պետք է ներառել գավազանագրքում: Ծարի 1279 թ. վիմագրում Տեր Աթանասից հետո հիշատակվող Դովի որդին Հասանն է, որը թերևս Արցախի իշխանապետն էր Հասան Ջալալ Դոլայի մահապատժից հետո (1261): Բացառված չէ, որ Աթանասը մի կարճատև ժամանակ աթոռակցած լինի Ստեփանոս Դ-ին:

¹ Տե՛ս **Հավելված Բ**:

² Դիվան, պր. V, էջ 66: Ըստ Մ. Բալայանի՝ Գրիգորը կաթողիկոս է եղել 1634-1653 թթ. (տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 172-173):

³ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 43:

Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Միմեոն Գ-ին, ապա պետք է վերանայել նաև նրա գահակալության ժամանակը: Բանն այն է, որ Մարտակերտի Մեծիրանց Ս. Հակոբա վանքի սրահի ՌԿԳ (1614) թվականով գեղաքանդակ խաչքարի արձանագրությունում հիշատակվում է Միմեոնը: Հատկանշական է, որ նա իրեն կոչում է «Տէր Միմեոն կաթողիկոս Մեծարանիս»¹: Կարծում ենք՝ կաթողիկոսն իրեն այդպես է անվանել՝ նկատի ունենալով այն, որ Աղվանից հայրապետական աթոռը, ինչպես հետո կտեսնենք, պատմական որոշակի փուլերում հաստատված է եղել նաև Մեծիրանի հոշակավոր Ս. Հակոբի վանքում: Ի դեպ, նա թաղված է նույն սրահում. այնտեղ նրա տապանաքարն է. «Այս է հանգիստ Միմեոն կաթողիկոսին, թվինյ :ՌԿԵ: (1616)»² մակագրությամբ: Այսպիսով, Աղվանից կաթողիկոսների ցանկի վերոհիշյալ հատվածը պետք է խմբագրվի հետևյալ կերպ՝ **Միմեոն Գ Մեծիրանցի (1614-1616), ..., Գրիգոր Դ (1634-1653)*, Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675)**³: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Մեծիրանց վանքի արևմտյան գավթում է թաղված «Առքստակիս կթղկս»-ը⁴: Կարծում ենք՝ տապանագիրը վերաբերում է Աղվանից Արիստակես Գ Քոլատակցի կաթողիկոսին (1588), ով ծագումով վանքին մոտ գտնվող Քոլատակ գյուղից էր:

Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքում Առաքել Սոկյուղվեցին նշված է 1481-1497, իսկ նրա հաջորդը՝ Արիստակես Բ-ն՝ 1515-1516 թթ.⁵: Փաստորեն բաց են մնում 1497-1515 թվականները: Այդ բացը նախ լրացվում է վերջերս մեր երիտասարդ գործընկեր Ա. Հարությունյանի հրատարակած Աղվանից նշանավոր կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի (1702-1728) գրառած Արցախի արձանագրությունների ժողովածուի վերջում ամփոփված տարբեր ձեռագրերից քաղված հիշատակարաններից մեկի շնորհիվ. «Հրամանաւ Առաքել կաթողիկոսին յաթոռն Ջալթոու ի թուին Հայոց ՋԻԸ. (1479), յաւարտն ՋԾԳ. (1504) թուին»⁶: Ապա՝ «Թ. ՋԿ (1511), Ստեփանոս կաթողիկոս» փակագրությամբ, որ ժամանակին վերծանել է Ս. Սաղումյանը Գանձասարի վանքի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատից⁷: Վիմագրագետի վստահեցմամբ. «Թեև նշված տարիներին Արցախում Ստեփանոս կաթողիկոս չի հիշվում (մենք չգիտենք այդ մասին), սակայն վերծանությունը համոզիչ է»⁸: Նույն ՋԿ (1511) թվին Ճալթթի վանքի արձանագրությունում

¹ Դիվան, պր. V, էջ 18:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հավելված Բ:

⁴ Դիվան, պր. V, էջ 22:

⁵ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, նաև՝ Հավելված Ա:

⁶ **Հարությունյան Ա.**, Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը (ըստ ՄՄ Հ ֆ 7821 ձեռագրի), «Էջմիածին», 2015, Ժ, էջ 158:

⁷ **Սաղումյան Ս.**, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր ՀԳ», 1980, 3, էջ 80:

⁸ Նույն տեղում:

հիշատակվում է. «...ես տեր Առաքեալ կաթողիկոս գնեցի վերստին պարոն Հասանբեկէն եկեղեցոյս դրան Ճալէթ գիւղս ԳՌ (3000) թանկայ. խարճ արի եւ տվի վասն մեր հոգւոյս **ԽԲ Ալստուայծածնինս...**»¹: Ըստ այդմ, գավազանագրքի այդ հատվածը պետք է սրբագրվի՝ **Առաքել Սոկյութլեցի (1479-1511)*, Ստեփանոս (1511), Արիստակես Բ (1511-1521*)**²:

Բավականին ուշագրավ է վերոհիշյալ արձանագրությունը. կաթողիկոս Առաքել Սոկյութլեցին հայտնում է, որ ինքը պարոն Հասանբեկից (սրան պետք է ենթադրել գավառի տեր, իշխանավոր) 3000 թանկով (չնայած 1507 թ. Պարսից շահ Իսմայիլ Մեֆյանը (1502-1524) նվաճում է Հայաստանը, բայց նկատելի է, որ տակավին շրջանառության մեջ էր մոնղոլական դրամը՝ թենգեն, որը գործածական էր նաև կարա-կոյունլու (1410-1468) և ալ-կոյունլու (1468-1502) թուրքմենական տիրապետությունների օրոք), գնում է Ճալէթ գյուղը, այն խարճ անում, այսինքն՝ դուրս գրում (հարկերից ազատում) և նվիրաբերում Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Ընդ որում, արձանագրությունը հայտնում է, որ կաթողիկոսը Ճալէթ գյուղը գնել է վերստին, այսինքն՝ երկրորդ անգամ: Այդպիսի հիշատակությունների մենք հանդիպում ենք քանիցս. գյուղն ինչ-որ ժամանակ պատկանել է վանքին, ապա անհայտ պատճառներով օտարվել է, մինչև որ նորից գանձագին արվելու ճանապարհով վերստին վերադարձվել է ս. ուխտի միաբանության իրավասությանը:

Ճալէթի վանքը գտնվել է Բուն Աղվանքի Վարդաշենի (1989 թ.-ից՝ Օդուզ) շրջանում՝ շրջկենտրոն Վարդաշեն քաղաքից 4 կմ արևմուտք՝ «Ճալէթ գյուղի հյուսիսային ծայրում, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում, պահպանվում է(ր- Ա. Մ.) Սբ. Աստվածածին հռչակավոր ու պատմական փառավոր անցյալով նշանավորված վանական համալիր-հուշարձանախումբը՝ բաղկացած երկու եկեղեցիներից, միաբանության սենյակներից, պարսպապատերից և գերեզմանոցից: Վանքը երկրամասի հայտնի մշակութային կենտրոններից էր, գրչօջախ, կաթողիկոսանիստ (XV-XVI դարերում)»³:

Ճալէթի վանքում Աղվանից Կարապետ կաթողիկոսը 1411 թ., համաձայն արձանագրության, կառուցել է եկեղեցի⁴: Այդ աղոթատան անվանումը կառուցող կաթողիկոսը մեզ չի ավանդել, բայց պետք է ենթադրել, որ այն վերոհիշյալ Ս. Աստվածածինն է: «Շենքն ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով:

¹ «Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց», կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 176, այսուհետև՝ Վիմական տարեգիր և էջը: Հմմտ. **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997, էջ 90:

² Տե՛ս Հավելված Բ: Ըստ Մ. Բալայանի պրպտումների՝ Արիստակես Բ-ը վախճանվել է 1521 թ. (տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 167):

³ **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 87, 89:

⁴ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 171, **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

Սրբատաշ են միայն անկյունաքարերը: Վերանորոգումների ժամանակ օգտագործվել է նաև աղյուս»¹:

Ինքն էլ Կարապետ կաթողիկոսը, թաղված է այդ վանքում: Նրա տապանաքարին յոթ տողով փորագրված է հանգավորված արձանագրություն: Ճիշտ է, ջարդված է տապանաքարի տարեթվի՝ ՊԿ... (860) միավոր տառը, սակայն այն պետք է «Թ» (9) ենթադրել (ՊԿԹ՝ 869), որպեսզի համապատասխանի անվանացանկի թվականին (869+551=1420):

Ճալեթի վանքում է գտնվել նաև մեկ ուրիշ տապանաքար՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «Ի թվինյ շիդ. (1475), հանգիստ Թովմայ կաթողիկոսին»²: Անշուշտ խոսքը Աղվանից կաթողիկոս, ըստ ցանկի Թումա Սոկյուրվեցու մասին է, որի անվան կողքին կա միայն 1471 թվականը³: Հետևապես հիմք ընդունելով առկա վիմագրական փաստը՝ հարկ է անվանացանկի կամ գավազանագրքի այդ հատվածը խմբագրել. **Թովմա Սոկյուրվեցի՝ 1471-1475 թթ.**⁴:

Վերոհիշյալ Առաքելը նույնպես Սոկյուրվեցի է հիշատակվում, ինչը կարող է նշանակել, որ նա Թովմայի համագյուղացին է, գուցե՝ ազգականը կամ եղբորորդին: Սոկյուրուն Մեծ Սոկյուրուն է՝ Ուռեկանը, գտնվել է «Դուրկան գետի աջ կողմում, գետափից շուրջ 5-6 կմ արևմուտք, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Այն հայ մատենագրության մեջ միննույն անփոփոխ Սոկյուրու անվամբ հիշատակվում է սկսած 1434 թվականից: Ամբողջ XV դարում ու նաև հետագայում գյուղում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց պահպանված մի չնչին մասը հասել է մեզ ու պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում»⁵:

Ուշադրության արժանի է Մեծ Սոկյուրու գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1671 թ. շինարարական արձանագրությունը, որտեղ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցուց (1655-1680) հետո հիշատակվում է ոչ թե Աղվանից օրինավոր հայրապետ Պետրոս Խանձկեցին (1653-1675), այլ հակաթոռ Սիմեոն⁶ Մեծշինեցին:

Վիմագրական համեմատական քննությամբ մակաբերվում է այն իրողությունը, որ XV-XVII դդ. Աղվանից աթոռանիստի համար մրցակցություն է եղել Գանձասարի, Մեծիրանց Ս. Հակոբա վանքի և Ճալեթի մենաստանի միջև: Այսպես, Աղվանից Կարապետ կաթողիկոսը (1402-1420) 1411 թ.

¹ Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ. էջ 89: Ճալեթի վանքի երկրորդ եկեղեցին, նույնպես Ս. Աստվածածին, կառուցվել է XIX դ.: Եղել է եռանավ բազիլիկի շքեղ ու ընդարձակ շինություն՝ ամբողջովին կառուցված սրբատաշ քարերով (տե՛ս նույն տեղում):

² Վիմական տարեգիր, էջ 174, Կարապետյան Ս., նույն տեղում, էջ 90:

³ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, նույն տեղում, նաև՝ Հավելված Ա:

⁴ Տե՛ս Հավելված Բ:

⁵ Կարապետյան Ս., նույն տեղում, էջ 91:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:

հայրապետական աթոռը հաստատում է Ճալեթում: Սակայն միևնույն ժամանակ և դրանից հետո էլ, ըստ Մ. Բալայանի, Գանձասարում շարունակում էին նստել կաթողիկոսներ (դա վկայվում է նաև վիմագիր հիշատակությամբ), մի հանգամանք, որը հետագոտողին առիթ է տվել եզրակացնելու «քննարկվող ժամանակաշրջանում միաժամանակ երկու կաթողիկոսությունների գոյության մասին, ընդ որում, Ճալեթի կաթողիկոսների մասին հանդիպող բոլոր հիշատակություններում Աղվանից անվան հետ գործածված է նաև “ի յաթոռն Ճալեթոյ” արտահայտությունը, ինչը հավանաբար կատարված է երկու Աղվանից աթոռները տարբերակելու նպատակով»¹:

Մինչ այդ աթոռանիստը, ինչպես ընդունված է կարծել, եղել է Գանձասարը, որտեղ այն տեղափոխվել է Խամշի վանքից. ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Աղվանից Ներսես կաթողիկոսը (1235-1262) 1240-ական թվականների սկզբներին նստում էր հայոց և վրաց ամիրապասալար, աթաբեկ Ավագ Ջաքարյանի (1213-1250) տիրույթներում գտնվող Միափոր գավառի Խամշի կոչվող վանքում²: Փաստորեն այդ մենաստանը Աղվանից կաթողիկոսանիստ եղել է ոչ միայն Փառհսուի թագավորությունում (IX-XI դդ.): Կարապետի՝ Ճալեթ տեղափոխվելուց հետո Գանձասարում աթոռակալել է Դավիթ անվամբ կաթողիկոս, ինչը փաստում է նրա պահպանված տապանաքարը այդ վանքի գավթում³: Սակայն Հովհաննես է Հասան-Ջալալյանը (1441-1470) հաստատվում է ոչ թե հայրենի Գանձասարում, այլ գահանիստ է հռչակում իրենց տոհմական վարչական և հոգևոր իրավասության ներքո գտնվող Մեծիրանց Ս. Հակոբի վանքը: Այդ մասին հուշում է վանքի սրահում գտնվող նրա տապանաքարը. «Այս է հանգիստ **Տր** Ովհանէս կաթողիկոսին Աղվանից, թվլինյ:ՁԺԹ: (1470)»⁴:

Հովհաննեսին կաթողիկոսական գահին հաջորդում են Տեր Մատթեոսը (1470-1476), Շմավոն Ա (1476-1498), որոնք արդեն նստում էին Գանձասարում⁵: Միևնույն ժամանակ Ճալեթում շարունակում է աթոռակալել Թովմա Սոկյութլվեցին (1471-1475):

Ի վերջո XVI դ. կեսին Սարգիս Ա Ղշլաղեցու (1546-1555) օրոք կաթողիկոսական աթոռանիստ մնում է միայն Գանձասարը. Ճալեթը դուրս է մղվում պատմական ասպարեզից, ինչը Մ. Բալայանի եզրահանգմամբ պայմանավորված էր պարսկական արքունիքի կողմից Գանձասարի կաթողիկոսության և Հասան-Ջալալյան տոհմի նկատմամբ վարած մեղմ ու սիրաշահող

¹ **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 168: Գանձասարում աթոռի հաստատվելու երևույթը նկատում ենք 1470 թվից:

² Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 278, 290:

³ Տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 163:

⁴ Դիվան, պր. V, էջ 17:

⁵ Տե՛ս **Բալայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 165-166:

քաղաքականությամբ¹: Այնինչ XVII դարի սկզբին Միմեոն Գ-ը հաստատվել էր Ս. Հակոբի վանքում, որտեղ նրա տապանաքարն է, ինչպես վերն ասել ենք:

Ի դեպ, գավազանագրքում Սարգիս Ա-ի անվան կողքին գրված է միայն 1554 թվականը²: Մինդեո նա 1546 թ. Գանձասարի վանքի տաճարի հյուսիսային պատի կենտրոնական մասում արտաքուստ թողել է նվիրատվական արձանագրություն³: Սարգիս Ա-ի անվանական տվյալներն այլ արձանագրությունների հիշատակությունների հետ համեմատելիս հանգում ենք եզրակացության, որ նա եղել է Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչ: Մեր եզրահանգումը հիմնավորվում է Բ. Ուլուբաբյանի՝ Հ. Օրբելուն հղմամբ ժամանակին Գանձասարի վանքի միաբանական խցերից մեկում եղած հետևյալ արձանագրությամբ. «Նորոգեցաւ ձեռամբ Սարգիս կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին»⁴: Ըստ Բ. Ուլուբաբյանի՝ «խոսքը Գանձասարի վանքի վերանորոգմանն է վերաբերում»⁵: Եսայի Հասան-Ջալալյանի ժողովածուի վերջում գետեղված Երից Մանկանց մագաղաթյա Ավետարանի հիշատակությունը ստույգ թվագրում է Սարգիս Ա-ի մահվան ժամանակը. «Ի ՌԴ. (1555) թուին Սարգիս կաթողիկոսն վախճանեալ ի մեհեկի ԺԹ. (19) օրն Ե (5) շաբաթ, գրեալ վկայութեամբ Միմեոն կաթողիկոսի, ի ՌԼԶ. (1587), թուիս Հայոց»⁶:

Մեր խնդրանքով տոմարագետ Ռ. Վարդանյանի կատարած հաշվարկների համաձայն՝ ՌԴ թուի մեհեկի ԺԹ (19) համապատասխանում է 1555 թ. հոկտեմբերի 4-ին:

Ինչ վերաբերում է հիշատակարանի հեղինակ Միմեոն կաթողիկոսին, ապա հիշյալ ժամանակաշրջանում այդպիսի անվամբ հայրապետ գավազանագրքում չի նշվում, հետևապես նրան պետք է նույնացնել Շմավոն Բ-ի (1586-1611) հետ:

Սարգիս Ա-ի հաջորդներից Գրիգորը՝ որդի Մեյրամբեկի (1559-1563), Գանձասարի վանքի գավթում 1563 թ. ձեռքին խաչ պարզած հեծյալի և զինու թաս բռնած մարդու պատկերաքանդակներով գեղակերտ մի խաչքար է կանգնեցրել, որի արձանագրությունում իրեն կոչում է «Գրիգորիս կաթողիկոս»⁷: Նա այդ թվականին էլ մահացել է. Եսայի Հասան-Ջալալյանի ժողովա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168-170:

² Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 43, նաև՝ Հավելված Ա:

³ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 46:

⁴ Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, Երևան, 1981, էջ 151:

⁵ Նույն տեղում, էջ 151-152:

⁶ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ.:

⁷ Դիվան, պր. V, էջ 67: Ի դեպ, նա Գրիգորիս է վկայված նաև Եսայի Հասան-Ջալալյանի ժողովածուի 1559 թ. հիշատակարանում (տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ.): Ըստ Բաֆֆու կողմից արձանագրված մի ձեռագրի վկայության՝ Գրիգորիս կաթողիկոսը վախճանվել է 1573 թ. (տե՛ս Բալայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 172): Սակայն այս թվականը չի համերաշխվում Եսայի

ծուի հիշատակարաններից մեկում 1563 թ. վկայակոչվում է «Տեր Փիլիպպոս կաթողիկոս»¹: Դա, անշուշտ, Փիլիպպոս Տումեցին է, որն «ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի»²: Առհասարակ, գավազանագրքի այդ մասում առկա են հակասական տվյալներ. «Գրիգոր որդի Մեյրամբեկի (1559-1574), Պետրոս Գ (1571), Դավիթ Թ (1573)»³: Նպատակահարմար է ցանկի այդ հատվածը սրբագրել այս կերպ. **Գրիգոր, որդի Մեյրամբեկի (1559-1563), Փիլիպպոս Տումեցի (1563-1564), Պետրոս Գ (1564-1571), Դավիթ Թ (1571-1574)**⁴:

Գրիգորի եղբոր՝ Հովհաննես Ը, որդի Մեյրամբեկի կաթողիկոսի (1574-1584) տապանաքարը գտնվում է Գանձասարի վանքի գավթում⁵: Այդ ժամատան արևմտյան պատի հյուսիսային մասում դրսից քանդակված է խաչ խորանի մեջ, իսկ կողքին երեք տողով արձանագրված է. «Սբ խաչս բարեխաւս Յոհանէս կաթողիկոսին»⁶: Ըստ Ս. Բարխուդարյանի՝ «Հավանաբար 1586 թ. վախճանված կաթողիկոսին է»⁷: Հովհաննեսի հայրապետական տարիներին, մասնավորապես 1576 թ. մեծ, գեղաքանդակ խաչքար է կանգնեցվել Արցախի Մարտունու շրջանի Ծովատեղ գյուղի արևելյան եզրի գերեզմանատան կենտրոնում կառուցված Մելիք-Փաշայան տոհմի տապանատանը⁸: Նույն վայրում կա մեկ ուրիշ մեծ, գեղակերտ կոթող, որի քիվին արձանագրված է. «Թվինյ :ՌԼԵ: (1586) ի հայրապետութի Տր Դավթի, առաջնորդութի Մելիք Փաշի...»⁹:

Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքում Դավիթը հիշատակվում է 1584 թվականով¹⁰: Հետևապես, վերոհիշյալ վիմագրի ելակետով նրա անունը ցանկում պետք է երկու տարով այս կողմ բերել՝ 1586, իսկ Դավթին ըստ ցուցակի հաջորդած Աթանասին տանել նրանից առաջ և Հովհաննես Ը-ից հետո: Գավազանագրքում այդ հատվածն ունի հետևյալ տեսքը. Հովհաննես Ը, որդի Մեյրամբեկի (1574-1586), Դավիթ (1584), Աթանաս (1585), Շմավոն Բ (1586-1611)¹¹: Առաջարկում ենք այդ մասը փոխել հետևյալ կերպ. **Հովհաննես**

Հասան-Ջալալյանի ժողովածուի հիշատակարաններից մեկում 1563 թ. Փիլիպպոսի՝ կաթողիկոս հիշատակմամբ: Գուցե՞ վերջինս եղել է աթոռակից կաթողիկոս: Բայց դա էլ չի ապացուցվում այլ վկայություններով:

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ.:

² Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 44, նաև՝ Հավելված Ա:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Հավելված Բ:

⁵ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 66:

⁶ Նույն տեղում, էջ 60:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159-160:

⁹ Նույն տեղում, էջ 160:

¹⁰ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, նաև՝ Հավելված Ա:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44, նաև՝ Հավելված Ա:

Ը, որդի Մեյրամբեկի (1574-1584), Աթանաս (1584-1585), Դավիթ Ժ (1585-1586), Շմավոն Բ (Միմեոն)՝ 1586-1611¹:

Կաթողիկոսական գահին Շմավոն Բ-ի գահակալությունից երկու տարի հետո բազմած Արիստակես Գ Քոլատակեցին (1588) հայրապետական աթոռը նորից տեղափոխում է Ս. Հակոբա վանք, ինչը հուշում է այդտեղ նրա տապանաքարի առկայությունը, որի մասին վերը խոսել ենք: Աթոռն այստեղ մի քանի տասնամյակ մնալուց հետո՝ XVII դ. կեսին, վերջնականապես վերահաստատվում է Գանձասարում:

Գեղարքունյաց Վարդենիսի տարածաշրջանի Ազատ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի հարավային մուտքի կամարակալ քարի վրա դրսից փորագրված է հետևյալ շինարարական արձանագրությունը. «Ի թվին: ՌԿԷ: (1618), ի թագաորութեան յԱբազ շահին և պարոնութեան Ամիրխան սուլթանին, ի կաթողիկոսութեան յԱղվանից Տէր Յովհաննիսի, կաման Այ. ես Յոհաննէս նուաստ վարդապետս շինեցի զեկեղեցիս ի փրկութիւն հոգո իմոյ և կրկնակի ծնողաց իմոց...»²:

Պարսից շահ Աբբաս Ա-ին (1587-1628) ժամանակակից այս կաթողիկոսի անունը նույնպես չկա Աղվանից քահանայապետների ցանկում: Այն՝ որպես **Հովհաննէս Թ (1618-1623*)**, պետք է ներառել **Միմեոն Գ Մեծիրանցի (1614-1616)**, **Գրիգոր Դ (1634*-1653)** և **Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675)** կաթողիկոսների միջև³:

Դեռևս թուրքմենական կարա-կոյունլու, ակ-կոյունլու ցեղախմբերի տիրապետությունների (XV-XVI դդ.) օրոք վարչական բաժանմամբ սուլթան կամ սուլթան կոչվում էր գավառապետը, որը պարսկական իշխանության օրոք (XVI-XIX) մեղիքն էր: Հետաքրքրական է, որ մեկ դարից ավելի պարսիկներն իշխում էին Հայաստանում, հետևապես Ազատի արձանագրությունում Ամիրխանը պետք է կոչվեր մեղիք, մինչդեռ շարունակվում է անվանվել թուրքմենական ժամանակներին հատուկ կոչմամբ: Ինչ վերաբերում է Ամիրխանին, ապա նրան պետք է համարել Սողթի արևելյան մասի և Ծար գավառի իշխանական Մելիք-Ուլուբեկյանների տոհմի ներկայացուցիչ, որի տոհմակիցները, ըստ Ա. Հովհաննիսյանի, Գեղարքունիքում մելիքական առաջնայնության համար երբեմն մրցակցում էին ազգակից գերիզոր Մելիք-

¹ Տե՛ս Հավելված Բ:

² Դիվան, պր. IV, էջ 369: Ըստ Ս. Բալայանի՝ Հովհաննէսի կաթողիկոսական հաստատման հրովարտակը շնորհել է շահ Աբբաս Ա-ը 1606-ին (տե՛ս **Բալայան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 172): 1606 թ. հակասում է Ս. Հակոբա վանքի 1614 թ. և 1616 թ. վիճագրերին, որտեղ կաթողիկոս է հիշատակվում Միմեոն Գ-ն, ինչպես կանխավ ասել ենք: Մնում է ևս մեկ անգամ ենթադրել, որ Աղվանից աթոռում Ամենայն հայոց հայրապետության ազդեցությամբ մի որոշ ժամանակ նույնպես եղել է աթոռակից կաթողիկոսության համակարգ:

³ Տե՛ս Հավելված Բ:

Շախնագարյանների հետ¹ (նստավայրը՝ Մեծ Մասրիկ), որոնք վիմագիր աղբյուրներում հորջորջվում են «իշխան երկրիս Գեղամայ», «իշխանաց իշխան», «պարոնաց պարոն» բարձրակոչ պատվանուններով:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ Գեղամա երկրի այդ տարածքները զարգացած միջնադարում ի հոգևորս ենթարկվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը, ինչը փաստվում է Ազատից ոչ հեռու գտնվող Արտանիշի խաչքարի հետևյալ արձանագրությամբ. «Թվինյ: ՈԿԵ (1216)... ի հայրապետու թն Յովանին, իշխանու թե Իւանեի և Շահանշահի...»²: Նկատի են առնված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Զ Սսեցին (1203-1221), աթաբեկ Իվանե Զաքարյանը (1211-1227) և ամիրսպասալար Շահնշահ Ա Զաքարյանը (1212-1251):

Այսպիսով, վիմագրերի շնորհիվ հնարավոր է դառնում համալրել Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագիրքը պատմության էջերում մոռացված նոր անուններով, կատարել հայրապետական գահակալական ժամանակագրությունների որոշակի ճշգրտումներ, ինչպես նաև հետևել զանազան ժամանակներում աթոռանիստի տեղափոխություններին և Գանձասարի հոչակավոր վանքում նրա վերջնական հանգրվանելուն:

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Գեղամայ եւ Ծարայ մելիքների տոհմը, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. եւ Բ., Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 105-113:

² Դիվան, պրակ IV, էջ 382:

Հավելված Ա

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՎԱԶԱՆԱԳԻՐՔ

Աբաս (551-595), Վիրո (595-629), Չաքարիա Բ (629-644), Հովհան Բ (644-671), Ուխտանես (671-683), Եղիազար (683-689), Ներսես Ա (689-706), Սիմեոն Ա (706-707), Միքայել (707-744), Անաստաս (744-748), Հովսեփ Ա (748-765), Դավիթ Բ (765-769), Դավիթ Գ (769-778), Մատթե Բ (778-779), Սովսես Բ (779-781), Ահարոն (781-784), Սողոմոն Ա (784), Թեոդորոս (784-788), Սողոմոն Բ (788-799), Հովհաննես Գ (799-824), Սովսես Գ (824), Դավիթ Դ (824-852), Հովսեփ Բ (852-877), Սամուել (877-894), Հունան (Հովնան, 894-902), Սիմեոն Բ (902-923), Դավիթ Ե (923-929), Սահակ Բ (929-947), Գագիկ Ա (947-958), Դավիթ Չ (958-965), Դավիթ Է (965-971), Պետրոս Ա (971-987), Սովսես Դ (987-993), Մարկոս Ա, Հովսեփ Գ, Մարկոս Բ, Ստեփանոս Ա (հաջորդաբար՝ 993-1079), Հովհաննես Ե (1079-1129), Ստեփանոս Բ (1129-1131), Գագիկ Բ (Գրիգորիս, 1139), Բեժգեն (1140), Ներսես Բ (1149-1155), Ստեփանոս Գ (1155-1195), Հովհաննես Չ (1195-1235), Ներսես Գ (1235-1262), Ստեփանոս Դ (1262-1323), Սուրբիաս, Պետրոս Բ (հաջորդաբար 1323-1331), Չաքարիա (1331), Դավիթ Ը (հիշատակվում է միայն ցանկերում), Կարապետ (1402-1420), Հովհաննես Չ (1426-1428), Մատթեոս Գ (1434), Աթանաս (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Գրիգոր Բ (ըստ ցանկերի), Հովհաննես Է, որդի Ջալալի (1441-1470), Ազարիա (ըստ ցանկերի), Մատթեոս (1488), Արիստակես (ըստ ցանկերի), Թումա Սոկյութվեցի (1471), Ստեփանոս (1476), Ներսես Դ (1478), Շմավոն Ա (1481), Առաքել Սոկյութվեցի (1481-1497), Արիստակես Բ (1515-1516), Սարգիս Ա Ղշլաղեցի (1554), Գրիգոր, որդի Մեյրամբեկի (1559-1574), Պետրոս Գ (1571), Դավիթ Թ (1573), Փիլիպպոս Տումեցի (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Հովհաննես Ը, որդի Մեյրամբեկի (1574-1586), Դավիթ (1584), Աթանաս (1585), Շմավոն Բ (1586-1611), Արիստակես Գ Քոլատակցի (1588), Մելքիսեթ Արաշեցի (1593), Սիմեոն Գ (1616), Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675), Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի (1675-1701), Երեմիա Բ Հասան-Ջալալյանց (1676-1700), Եսայի Հասան-Ջալալյանց (1702-1728), Ներսես Ե, հակաթոռ (1706-1736), Իսրայել (1728-1763), Ներսես (1763), Հովհաննես Ժ Գանձասարեցի (1763-1786), Սիմեոն Ե Խոտորաշենցի (1794-1810), Սարգիս Բ (1810-1815, 1815-1828-ին՝ մետրոպոլիտ):

Հավելված Բ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԳԱՎԱԶԱՆԱԳԻՐՔ
(մասնակի լրացումներով ու ճշգրտումներով ընդգծված)

Աբաս (551-595), Վիրո (595-629), Չաքարիա Բ (629-644), Հովհան Բ (644-671), Ուխտանես (671-683), Եղիազար (683-689), Ներսես Ա (689-706), Սիմեոն Ա (706-707), Միքայել (707-744), Անաստաս (744-748), Հովսեփ Ա (748-765), Դավիթ Բ (765-769), Դավիթ Գ (769-778), Մատթե Բ (778-779), Մովսես Բ (779-781), Ահարոն (781-784), Սողոմոն Ա (784), Թեոդորոս (784-788), Սողոմոն Բ (788-799), Հովհաննես Գ (799-824), Մովսես Գ (824), Դավիթ Դ (824-852), Հովսեփ Բ (852-877), Սամուել (877-894), Հունան (Հովնան, 894-902), Սիմեոն Բ (902-923), Դավիթ Ե (923-929), Սահակ Բ (929-947), Գագիկ Ա (947-958), Դավիթ Չ (958-965), Դավիթ Է (965-971), Պետրոս Ա (971-987), Մովսես Դ (987-993), Մարկոս Ա, Հովսեփ Գ, Մարկոս Բ, Ստեփանոս Ա (հաջորդաբար՝ 993-1079), Հովհաննես Ե (1079-1129), Ստեփանոս Բ (1129-1131), Գագիկ Բ (Գրիգորիս, 1139), Բեժգեն (1140), Ներսես Բ (1149-1155), Ստեփանոս Գ (1155-1214), Հակոբոս (1214), Հովհաննես Չ (1215-1235), Ներսես Գ (1235-1262), Ստեփանոս Դ (1262-1323), Աթանաս (1279)*, Սուքիաս, Պետրոս Բ (հաջորդաբար՝ 1323-1331), Չաքարիա (1331), Դավիթ Ը (հիշատակվում է միայն ցանկերում), Կարապետ (1402-1420՝ ճալերում), Դավիթ (1418՝ Գանձասարում)*, Մատթեոս Գ (1423-1436՝ ճալերում)*, Հովհաննես Չ (1426-1428՝ Գանձասարում), Աթանաս (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Գրիգոր Բ (ըստ ցանկերի), Հովհաննես Է, որդի Չալալի (1441-1470), Տեր Մատթեոս (1470-1476՝ Գանձասարում)*, Շմավոն Ա (1476-1498՝ Գանձասարում)*, Ազարիա (ըստ ցանկերի), Մատթեոս (1488), Արիստակես (ըստ ցանկերի), Թովմա Սոկյուրթվեցի (1471-1475), Ստեփանոս (1476), Ներսես Դ (1478), Առաքել Սոկյուրթվեցի (1479-1511)*, Ստեփանոս (1511՝ Գանձասարում), Արիստակես Բ (1511-1521*), Սարգիս Ա Ղշլաղեցի (1546-1554), Գրիգոր, որդի Մելրամբեկի (1559-1563), Փիլիպպոս Տումեցի (1563-1564), Պետրոս Գ (1564-1571), Դավիթ Թ (1571-1574), Հովհաննես Ը, որդի Մելրամբեկի (1574-1584), Աթանաս (1584-1585), Դավիթ Ժ (1585-1586), Շմավոն Բ՝ Սիմեոն (1586-1611), Արիստակես Գ Քոլատակցի (1588), Մելքիսեթ Արաշեցի (1593), Սիմեոն Գ Մեծիրանցի (1614-1616), Հովհաննես Թ (1618-1633*), Գրիգոր Դ (1634*-1653), Պետրոս Խանձկեցի (1653-1675), Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի (1675-1701), Երեմիա Բ Հասան-Չալալյանց (1676-1700), Եսայի Հասան-Չալալյանց (1702-1728), Ներսես Ե, հակաթոռ (1706-1736), Իսրայել (1728-1763), Ներսես (1763), Հովհաննես Ժ Գանձասարեցի (1763-1786), Սիմեոն Ե Խոտորաշենցի (1794-1810), Սարգիս Բ (1810-1815, 1815-1828-ին՝ մետրոպոլիտ):

Ашот Манучарян – Эпиграфические заполнения и уточнения хронологической таблицы Агванских католикосов

Благодаря армянским лапидарным надписям предоставляется возможность заполнить хронологическую таблицу Агванских католикосов пятью новыми именами: Акобос (1214), Атанас (1279), Степанос (1511), Иоанн IX (1618) и Григорий IV (1653). Одновременно уточняются годы властвования некоторых Агванских католикосов, а также дается возможность следить за перемещением Агванского духовного престола католикосов в разные периоды: в монастырь Хамши (IX-XIII вв.), в Гандзасар (XIV в.), в Мециранский монастырь Св. Акоба (XV в.), в монастырь Чалета (XV-XVI вв.), вновь в Гандзасар (половина XVI в.), снова в монастырь Св. Акоба (начало XVII в.) и окончательно в Гандзасар (половина XVII в.-XIX в.).

Ashot Manucharyan – *Inscriptional Additions to and Clarifications of the Chronological Chart of the Aghvank Catholicoses*

The Armenian inscriptions provide due opportunity to add the Chronological Chart of the Aghvank Catholicoses with five new names which are Hakobos (1214), Atanas (1279), Stepanos (1511), Hovhannes IX (1618) and Grigor IV (1653). The reign periods of the Catholicoses have also been clarified which makes it possible to follow the change of the location of the Aghvank Throne Seat in various periods. In the IX-XIII cc. it was in Khamshi Monastery, in the XIV c. in Gandzasar, in the XVc. in St. Hakoba Monastery of Metsirants, in the XV-XVIcc. Tjalet Monastery, in the mid. XVIc. in Gandzasar again, in the XVIIc it was in St. Hakob Monastery and finally in the mid. XVII c.-XIX c. in Gandzasar.